

Památková problematika sídlištních celků druhé poloviny 19. a počátku 20. století v Praze

Na rozsáhlém území obklopujícím historické jádro Prahy vznikla v druhé polovině 19. a na začátku 20. století celá řada sídlištních celků: Vinohrady, Nusle, Žižkov, Michle, Podolí, Smíchov, Košíře, Bubeneč, Holešovice, Karlín, Libeň, Vršovice a Strašnice. Tato pražská předměstí se utvářela buď okolo jader starších (mnohdy velmi starých) obcí a osad¹, nebo vznikala nově „na zelené louce“ v bezprostředním pražském okolí. Nejstarší z nich je Karlín s klasicistním založením.² Vinohrady a Žižkov vznikly v polovině 19. století na místě luk a polí mezi jednotlivými usedlostmi a zahradami, jež pak postupně také pohltily. Veliký rozvoj všech předměstí byl roku 1868 předznamenán prohlášením Prahy za otevřené město a odstraněním hradeb (po roce 1873).³ Tím se řadě ulic historických pražských měst dostalo možnosti komunikačního napojení na nové čtvrtě. V této době se stavějí domy s větším počtem podlaží, zužují se stavební parcely a cena pozemků roste. Výzdoba průčelí využívá historických slohových prvků, čím dál tím více však ustupuje jednak sériovosti, jednak individuální improvizaci. Vznikají tak historizující variace rozměňované tuctovou stavitelskou produkcí.⁴ Konec období historizujících slohů po roce 1900 charakterizuje eklektická směs nejrůznějších přejatých a odvozených prvků, k níž vedla architektury touha po malebnosti a originalitě. Takové směsice detailů bývají často nanášeny na pokrokovou nosnou konstrukci směřující až ke konstruktivistickému pojetí.⁵ Řešení interiérů je rovněž pokrokové — dispozice místností respektuje jejich funkční vazby, hygienické požadavky, osvětlení apod. Reprezentační obytná funkce se přesunuje do nových vilových kolonií, jež lépe splňují nároky moderního a individuálního bydlení.

Posláním tohoto příspěvku je naznačit úkoly, cíle i problémy Pražského střediska, týkající se ochrany těchto urbanistických celků. Podnětem pro jeho vznik je činnost pracovní skupiny pro ochranu architektury 19. a 20. století při Komisi státní památkové péče rady NVP. Podle závěrů této pracovní skupiny i v souladu s úkoly Pražského střediska proběhl na Vinohradech v části patřící k obvodu Praha 2 průzkum a hodnocení staveb z přelomu 19. a 20. století. Při přípravě i provádění této místně, časově i materiálově náročné práce se pracovníci, kteří průzkum prováděli, seznámili se situací v podstatné části Vinohrad.⁶ Celá akce byla úspěšena vypracováním územně hospodářských zásad pro modernizaci domovního fondu tzv. starých Vinohrad, vymezených Bělehradskou třídou, Francouzskou třídou a Havlíčkovými sady.

Již zevrubným průzkumem, provedeným fakultou architektury ČVUT pod vedením doc. dr. Marie Benešové, CSc., bylo zjištěno, že na vymezeném území převládá souvislá bloková zástavba z doby rozvoje Vinohrad v poslední třetině 19. a na počátku 20. století. Nejhojnějším typem je řadový nájemní dům o třech až čtyřech nadzemních podlažích. Jeho výzdoba se soustřeďuje na části obracející se k veřejnému prostranství (na uliční průčelí včetně příp. ozdobné úpravy střechy a na vstupní vestibul). Méně častá už je bohatší výzdoba schodiště a dalších vnitřních prostor. Hodnoty objektu jsou v průčelí, v proporcích a ve zvládnutí výzdoby, v uměleckořemeslných a řemeslných detailech (řezbářské, truhlářské, tesařské, kovolitecké, klempířské, sklenářské a jiné práce) a v urbanistickém kontextu stavby. Zádveří (vstupní vestibul mezi domovními dveřmi a nástupem na schodiště, opatřený často kývavými dveřmi) je rovnocenné s průčelím. Objevuje se tu architektonická výzdoba členící plochostropé anebo klenuté prostory pasy, průvlaky, pilastry, balustrádami a rámy se sádrovou i pravou štukaturou, nástěnnými malbami, reliéfy, umělým mramorem, kamenným či keramickým umně vyskládaným obkladem. Do zpravidla terazzových podlah bývají zakomponovány mozaikové nebo alespoň jinobarevné ornamenty, nápisy, ozdobné výplně apod. Vnitřní průchodní dveře mívají leptané nebo broušené skleněné výplně. Časté jsou i dobové součásti kování, škrabky, madla, chrániče nároží.

Oproti zdobným vstupům projevujícím snahu o poměrně lacinou reprezentaci jsou vlastní chodby a schodiště zpravidla bez výzdoby, popř. jen se strohými prvky jako konzolkami na podestách, leptanými skly okenních výplní, nebo jednou vrstvou keramického obkladu podle schodů a podest.⁷ Motivy leptaných okenních výplní vykazují přímo vývojovou řadu od rámování neleptaného průhledného středu po obrazově chápanou plochu se zakomponovaným výjevem, často figurálním. Vzácně se objevují ve schodištích okenní aj. výplně z katedrálního skla zasazovaného do olova. Zábradlí je zásadně kovové s dřevěným madlem. I na něm se dá sledovat jistá vývojová řada od jednoduchých litinových kuželek (po polovině 19. století) přes složité odlitky ke kovanému zábradlí s průběžným motivem, na němž se po roce 1905 projevuje inspirace modernou a později též kubismem. Někdy je zábradlí schodiště ukončováno na dolním konci stylizovanou obludou nebo kandelábrem (v secesních a pozdějších domech). Nicméně většinou nelze považovat interiéry za natolik hodnotné, aby na ně bylo možno vztáhnout kritéria památkové péče. Ojedinelé stavby mimořádných kvalit pak jsou předmětem připravovaných návrhů na zařazení do Státního seznamu nemovitých kulturních památek.

Některé ze staveb byly v meziválečném období upraveny, zbaveny honosného průčelí a opatřeny hladkou cementovou nebo břízolitovou omítkou, popřípadě byla nastavena poslední patra. Někdy jsou u takových objektů původní vstupní dveře, interiéry apod. Některé z meziválečných úprav a modernizací nesou charakteristické znaky děl arch. Františka Kavalíra. Těchto upravovaných domů je, jak se zdá, více než novostaveb na místě zbořených objektů. I mezi novostavbami ze dvacátých

Nusle, Oldřichova ulice, zástavba dolní části Nuselského údolí — pohled z mostu K. Gottwalda

a třicátých let jsou hodnotná díla významných architektů, např. Gočárova Zemědělská osvěta ve Slezské ulici, Kavalířův Dům požární ochrany v Římské, Krejcarova bývalá Jednota soukromých úředníků na Francouzské třídě. Novostavby vcelku zapadají do vinohradského prostředí. Výjimkou jsou ty případy, kdy mezi nízkou tří a čtyřpodlažní zástavbou byly po roce 1930 postaveny vysoké domy, jejichž holé štítové zdi ční nad střechami okolních domů.

Do druhé světové války byla historická část Vinohrad dokončena a po válce pak — kromě ojedinělých případů náhrady vybombardovaných domů a staveb nad vinohradským tunelem — už zde novostavby nepřibýly. Zato se v této době šíří ná-

Žižkov, Kostnické náměstí

stavby horních pater a vestavby do krovů, jejichž fasády nerespektují hodnotná průčelí domů. Zanikají zejména atikové koruny nároží požímané jako samostatný úsek zkoseného průčelí s vlastním štítem nebo vížkou. Citlivě provedených nástaveb je málo.

Současně také stárnou a dožívají původní, především otvorové prvky — vstupní dveře, výkladce a (i když méně) také okna, jsou nahrazovány novými. Přibližně do poloviny sedmdesátých let se nahrazovaly zničené vstupní dveře dveřmi dřevěnými nebo plechovými vraty. V posledních letech jsou vlivem pokračujícího zprůmyslnění výroby stavebních dílů stále rychleji nahrazovány nevhodnými typy z ocelových tenkostěnných profilů s hliníkovým obkladem. Odbory výstavby příslušných obvodních národních výborů výměny povolovaly v rámci pouhé ohlašovací povinnosti, aniž požadovaly vyjádření Útvaru hlavního architekta, ačkoli jde o závažný zásah do vnějšího výrazu průčelí.⁸ Investoři se odvolávají na obtíže se zajištěním truhlářských nebo zámečnických oprav, ačkoli všechny obvodní podniky bytového hospodářství mají vybavené dílny těchto řemesel. A tak mizí též představené obchodní výkladce a jsou zploštěny a ochuzeny domovní přízemky i obrazy ulic. Menší měrou to platí i o výměně oken. Výrobci atypických oken se odvolávají na nedostatek nástrojů a mění a zjednodušují profilaci ráků (pouze srazí hrany a ponechají hladký poutec o šířce až 13 cm) i křídel.⁹

Lepším řešením se zdály výrobky stavebně výrobního družstva MONTÁŽ z posledních let. Na rámy svařované z ocelových tenkostěnných profilů jsou upevněny

desky vodovzdorné překližky s aplikovanými dřevěnými profily, skládanými výplněmi a s kováním ve výběru asi pěti druhů kopírujícím v ušlechtilém materiálu (mosazi) kování dobová. Tyto dveře jsou však natolik pseudohistorizující, že je jejich nepůvodnost a náhražkovitost nápadná na první pohled. Ač družstvo MONTÁŽ předkládá svoje výrobky jako uměleckořemeslná díla vyráběná jednotlivě na míru a s ohledem na charakter průčelí, což se odráží i v individuální kalkulaci a cena dveří se pohybuje okolo třiceti tisíc Kčs, charakteru průčelí neodpovídají a nerespektují ani barevnost ani konečný efekt. Naprosto neuspokojivá situace by se dala řešit zastavením výměny vstupních dveří a opravami stávajících, přičemž zvláště hodnotné kusy by odborně restaurovaly autorizované organizace (i Výtvarná řemesla se nabídla, že opraví dvoje až troje dveře za rok). Bezceenné a funkčně nevyhovující nové dveře tedy jen pomáhají provozovněm zvýšit obrát. Navrhované řešení je proto v plném souladu i se závěry nejvyšších stranických a státních orgánů pro sedmou pětiletku.

Dalším nepříznivým jevem (postihujícím i památkovou rezervaci) je rušení představených obchodních portálů a výkladců. Bývá zdůvodňováno tím, že jsou dřevěné, nevyhovující a ve špatném stavu a že je nelze opravit. Tyto výkladce však skýtají podstatně více možností k vystavování zboží a aranžérskému umu než běžně zapuštěné výkladce s pevným sklem a průhledem do prodejny. Navíc úprava zdi kolem zapuštěných výkladců nebo nová omítka často není v souladu s ostatním průčelím domu.

Charakter městské čtvrti, území nebo souboru staveb dotváří i okolí vlastních staveb a celkový obraz uličního interiéru, jehož součástí jsou i povrchy vozovek a chodníků, uliční zeleň, veřejné osvětlení a uliční stavby nesouvisející s běžnou zástavbou i plakátovací plochy.

V době výstavby sídlištních celků z 19. století byly vozovky i chodníky prašné. Postupně dostávaly kamenný povrch. Vozovky byly zprvu dlážděny křemencovými kostkami ne zcela pravidelného tvaru, jež se záhy sjely do charakteristického vypouklého tvaru, a proto se jim začalo říkat „kočičí hlavy“. Ulice s větším provozem byly později opatřovány těžkou žulovou řádkovou dlažbou, kolem druhé světové války i vějířovitou, často utěšňovanou ve spárách asfaltem. Ve Slezské ulici podél sadů Svatopluka Čecha byl úsek experimentálně vydlážděn kostkami z taveného čediče. Po roce 1965 se rozšířilo kladení živičných koberců na stávající dlažbu, které v kolísající kvalitě pokračuje dosud.

Chodníky byly původně dlážděny zpravidla mozaikovou dlažbou z vícebarevných mramorových kostek skládaných do geometrických obrazců (včetně křivek), jež se později zjednodušily na pravoúhlá pole s jinobarevným rámováním. U obecních staveb byly ojediněle úseky chodníků dlážděny drobnými křemencovými kostkami v řádkách. Během šedesátých let se přestalo s dlážděním chodníků; ty spolu s vozovkami dostávaly nový povrch v podobě živičného koberce. V posledních letech probíhají na území obvodu Praha 2 ověřovací zkoušky chodníků z betonových

dlaždic a tvarovek tří druhů: z prostých čtvercových betonových dlaždic formátu 30 × 30 cm, betonových dlaždic s vymývaným povrchem obdélného formátu asi 30 × 50 cm a tvarovek, jejichž boční ozuby působí po položení jako zámky a zajišťují pevné provázání celé plochy. Žádný z těchto způsobů však nelze pro jejich tvrdý a studený povrchový výraz považovat za vyhovující (o živičném koberci ani nemluvě). Původní mozaiková dlažba měla rozehraný povrch narůžovělého a namodralého mramoru umocněný plochami vydlážděných obrazců. Pro Vinohrady i další části Prahy se zástavbou především z 19. století (a ovšem i pro památkovou rezervaci) by bylo vhodné a velmi žádoucí vyvinout dlaždice s povrchem z mramorové mozaiky, jež by bylo možno skládat do jednoduchých vzorů.¹⁰

Hlavní ulice je samozřejmě nutno přizpůsobit požadavkům bezpečnosti a plynulosti rostoucího provozu, včetně rekonstrukce a položení nového živičného povrchu i velkoplošných panelů pro těleso pouliční dráhy. Ve vedlejších ulicích by však bylo vhodné ponechat, popřípadě i obnovit dlážděné povrchy vozovek.

Problémy udržování ulic nejsou v Praze 2 tak palčivé. Všechny ulice se tu po odklizení všech vozidel pravidelně čistí, což provádí podnik Pražské komunikace spolu s OPBH Praha 2.

Obraz ulic po setmění značně změnila přeměna veřejného osvětlení z plynového na elektrické. Nízké stožárky a nástěnné konzoly byly nahrazeny řidčeji stavěnými vysokými (asi osmimetrovými) stožáry s výkonnějšími žárovkami, později výbojkovými svítidly. V ulicích hlavně s nízkými stromy tak vznikají na chodnících husté stíny, které zvyšují nebezpečí úrazu. Bylo by tedy, při případné obnově veřejného osvětlení, vhodné uvážit možnost většího využití parkových svítidel, kopií historických lamp (jako v památkové rezervaci) nebo nových návrhů. Také vnímání uličního prostoru při mdlém zelenofialovém světle výbojek je ve srovnání s někdejšími ostrým nažloutlým světlem nepříznivé. Žluté světlo moderních osvětlovacích těles, umístěvaných při dálnici, na významných prostranstvích a dálkových průtazích, je mnohem lepší. Zvlášť dobře toto monochromatické světlo působí na náměstí primátora dr. Vacka v Praze 1.

Drobných pouličních staveb — různých stánků, prodejen novin a tabáku, hygienických zařízení apod. bylo po celé Praze bezpočet, vymizely však prakticky beze zbytku. Jen ojedinělé mimořádně hodnotné kusy si zaslouží být předmětem památkové ochrany, a tak zůstalo jen několik drobných staveb roztroušených v památkové rezervaci, ale jejich počet se stále snižuje.¹¹ Dožily také charakteristické ozdobné sloupky stanic pouliční dráhy i staré telefonní budky.

Plakátovací plochy je třeba umísťovat tak, aby nerušily objekt, jemuž jsou představěny. Bylo by patrně podnětným činem zkusit zavést opět v Praze volně stojící válcové plakátovací objekty na nárožích ulic, v parcích apod.

Jak bylo již řečeno, jsou sídlištní celky z přelomu 19. a 20. století svébytným fenoménem a je třeba rozhodně přistoupit k jejich ochraně, i když s touto snahou bude spojena řada složitých problémů, jako je modernizace bytového fondu, nedosta-

Růžové sady (dnešní sady Sv. Čecha) na Vinohradech — okolo r. 1910

tek kvalitní pálené krytiny a její náhrada hliníkovou krytinou ALUKRYT, snahy o využití nových technologií nesoucí s sebou zjednodušování a unifikaci detailů, nástřikové nátěrové hmoty atd. Doufejme však, že snaha orgánů památkové péče i Útvaru hlavního architekta bude úspěšná a stane se inspirací při zvyšování kulturnosti životního prostředí.

Průzkumy prokázaly mimořádně velký počet hodnotných, architektonicky i památkově závažných souborů i jednotlivých staveb. Přitom evidovaných kulturních památek je na popsaném území celkem dvanáct, včetně objektů v Riegrových sadech a hlavního nádraží. Je proto nutné podniknout krok k ochraně tohoto urbanistického celku, který se značně uplatňuje i v dálkových pohledech přes pražskou památkovou rezervaci. Čím dříve dojde k ochraně, tím více bude z tohoto kulturního dědictví uchováno následujícím generacím. Nepřistoupí-li se k ní hned, budeme svědky jeho postupného zániku.

Ochranu tohoto celku může zajistit jednak rozšíření památkové rezervace, jež by znamenalo v případě Vinohrad jen rozšíření rezervační zóny ONV 2 na celé území obvodu. Rezervaci by pak byly celé obvody Prahy 1 a 2 a malé části Prahy 5, 6, 7 a 8. Druhou možností by bylo vyhlášení zvláštního ochranného režimu pro zbývající část Prahy 2 jako pro ucelený soubor, což podporuje klíčová poloha oblasti v ochranném pásmu památkové rezervace. Třetím způsobem, asi nejméně výhodným, je pak vytipování nejhodnotnějších menších ucelených souborů, jež by byly evidovány a chráněny ve zvláštním režimu.

Předkládaný příspěvek se sice omezuje na oblast Vinohrad, ale závěry lze uplatnit nejen na všechny jmenované pražské čtvrtě, ale i na většinu větších měst, která zažila rozkvět v době průmyslové revoluce (Liberec, Plzeň, Brno, Karlovy Vary, Mariánské Lázně, Šumperk, Děčín, Ostrava, Olomouc, Hradec Králové, Pardubice). Právě proto, že takových komplexů je zvláště v ČSR mnoho, je nutno nalézt účinný způsob jejich ochrany, aby nedocházelo k ničení národního dědictví, reprezentovaného i soubory staveb z konce 19. století.

POZNÁMKY

- ¹ Tato jádra historických obcí, jejichž jména nesou pozdější čtvrtě, jsou předmětem asanace a pronikavých zásahů, např. Holešovice, Vršovice.
- ² Městských celků založených a budovaných v klasicismu je na území ČSR málo, a proto je dispozice Karlína tak památkově závažná. Karlín byl založen císařským dekretem v červnu 1817, hlavní rozvoj prožil v následujících třiceti letech. — Viz Lejsková-Matyášová, M.: Karlín — empirové předměstí Prahy, Zprávy památkové péče 16, 1956, s. 16 an.
- ³ Vinohrady vznikly roku 1849 jako samostatná obec na bývalých Wimmerových pozemcích. Tvořily tehdy soubor roztroušených usedlostí od Vondračky a Zvonařky podél východní hrady Nového Města až k Vítkovu. Postupně rostly jako předměstí v přezívajícím pozdně klasicistním a poklasicistním duchu, obklopeny zahradami a většími sadovými celky s výletními restauracemi a kavárnami (např. v archivu odboru výstavby ONV Praha 2 jsou plány pavilónu Bellevue čp. 108/XII z roku 1868; obrázek z této zahrady viz Wirth, Z.: Stará Praha, Praha 1941, č. k. 434—7). Boření hradeb po roce 1873 zvýšilo ceny pozemků, a tak vyvolalo novou parcelaci a stavební horečku. Usedlosti se sady a zahradami, cesty, kavárny a zábavní podniky ustupovaly. V roce 1879 se oddělila severní část Vinohrad jako samostatná obec žižkovská a Královské Vinohrady se staly okresním městem. Žižkov se stal městem v roce 1881. — Viz Zelinka, T. Č.: Pražská předměstí, Život za pražskou hradební zdí, Praha 1955.
- ⁴ Po odeznění romantické fáze poklasicistní architektury se užívalo tvarosloví vrcholné renesance, pak raně a pozdně renesanční. Pak se na stejném stavebním tělese objevil i gotický charakter výzdoby a koncem století vedle secesních vlivů novobarok. Ojedinelé se vyskytují též novorománské, orientální aj. inspirace, zejména u náboženských budov. Četné historizující stavby jsou příklady vynikající architektury, např. díla Barvitiova, Ullmannova, Wiehlova apod.
- ⁵ Příkladem je palác Lucerna, stavěný od roku 1909 s použitím betonových konstrukcí.
- ⁶ Vinohradské území v Praze 3 a 10 není podstatnou částí fondu z 19. a 20. století a přes řadu hodnotných objektů není zatím předmětem intenzivního studia.
- ⁷ Obklad schodů a podest může být doplňkem z pozdější doby.
- ⁸ O postupu při schvalování svědčí i to, že v nedávné době mohly být vyměněny bez vědomí Pražského střediska dveře v okrajových částech památkové rezervace; tento zásah se zatím nepodařilo napravit (Mělnická ulice v Praze 5, Ječná v Praze 2).
- ⁹ S podobnou problematikou se lze setkat i v jiných velkých městech ČSR, např. v Brně. Pražská stavební obnova přitom dokáže vyrobit a dodat pro památkové objekty okna s profilovaným poutcem, jehož šířka se opticky tříští, i kvalitní výplňové dveře. V některých případech to asi jde . . .
- ¹⁰ Výsledkem pokusu (psal o něm denní tisk) s mozaikovými dlaždicemi je několik čtverečních metrů chodníku v Karlově ulici (před čp. 189/I). Pokračovatel této snahy se však nenašel. Je zřejmé, že technologické problémy tu nejsou hlavní překážkou.
- ¹¹ Zachránit se podařilo jen kubistický stánek v Bolzanově ulici.